

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Orde, geweld en religie (2)

Borg, M.B. ter

Citation

Borg, M. B. ter. (1995). Orde, geweld en religie (2). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10413>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10413>

We zouden geweld willen uitbannen uit de samenleving, maar dat stuit op twee onaangename, samenhangende problemen: onze samenleving berust op geweld en we houden op een bepaalde manier van geweld.

We kunnen niet leven zonder een maatschappelijke ordening. Maar iedere maatschappelijke ordening is de uitkomst van een machtsstrijd, waarbij men zich voorlopig heeft neergelegd. Men onderwerpt zich. Die onderwerping doet pijn. Zelfs zij, die het beste af zijn en het meest van de ordening profiteren, voelen dat. Ook de machtigen kunnen zich maar in beperkte mate risiceloos aan die regels en normen onttrekken. Het is een druk en dat roept agressie op. Dit is wat Freud het onbehagen in de cultuur noemde.

Deze ordening wordt voortdurend afgedwongen door de anderen: minderen, gelijken en bovengestelden, goedschiks of kwaadschiks. Dat heet sociale controle. Deze controle is potentieel gewelddadig. Toch dient deze aangaard te worden. De agressie, die de onderwerping oproept, kan in onze christelijke samenleving niet worden geuit, want zelfbeheersing en vreedzaamheid zijn de norm. Geweld is echter aantrekkelijk en velen zouden het dolgraag voor het een of ander aanwenden. Maar als ze metterdaad hun geweld zouden uitoefenen, schenden ze niet alleen een belangrijke norm, het zou ook het einde van de ordening kunnen betekenen, bij de gratie waarvan zij leven. Dat betekent mogelijk de dood. Daarom zijn wij bang voor geweld. Zo is geweld dus aantrekkelijk en afschrikwekkend tegelijkertijd. Deze ambivalentie van het tegelijkertijd afstoten en aantrekken is een belangrijk kenmerk van religieus geweld.

Religies geven deze dubbelhartigheid, het samengaan van afschrikking en aantrekking, vorm. Wij ondergaan deze wrijving van gevoelens, bijvoorbeeld in het bijwonen van offerrituelen. Zo is de gewelddadigheid van de maatschappelijke ordening enigszins gekanaliseerd en beheerst.

Onder invloed van het christendom met zijn besliste afwijzing van geweld en gewelddadige rituelen, zijn de officiële religieuze vormen vernietigd om aan het geweld vorm te geven. Het geweld heeft zo zijn legitieme plaats in ons waardenstelsel geleidelijk verloren. We denken dat we geweld zonder meer afgrijpselijk moeten vinden en kunnen het hoogstens accepteren als een noodzakelijk kwaad. Op geweld en op ons verlangen naar geweld ligt een taboe. Wanneer de staat, die het geweld heeft gemonopoliseerd, geweld moet gebruiken, noemt de minister-president dit 'een nederlaag'. Een van de denkers, die met deze problematiek is bezig geweest, was de Franse denker en schrijver Georges Bataille (1897-1962). Hij heeft zijn hele leven, in geschriften en in zijn daden, de grenzen van de ordening van de moderne maatschappij verkend. Hij heeft getracht aan de maatschappelijke dwang te ontsnappen. Zijn leven en werk worden gekenmerkt door een voortdurend doorbreken van alle mogelijke taboes. Zijn geschrif-

HIROSHIMA, VERWOEST DOOR DE EERSTE ATOOMBOM, DIE DOOR DE BETROKKEN MILITAIREN 'LITTLE BOY' GENOEMD WERD.

FOTO ABC

moorden, die we in onze eeuw al hebben gezien, meent hij dat we hier niet meer van iets uitzonderlijks mogen spreken. De hecatomben van onze eeuw zijn geen ontsparingen, maar een consequentie van het moderne samenleven. De utilitaire aanpak van het geweld, zoals in Auschwitz, ziet hij niet als een ideologische versluiering, maar als een kenmerk van de moderniteit. Dat kenmerk komt voort uit het idee dat we de samenleving perfect kunnen maken. Bijvoorbeeld door factoren die als ziekemakend worden gezien, uit de weg te ruimen.

Een ander kenmerk van de moderne samenleving dat bijdraagt tot het moorden op onvoorstelbare schaal is de arbeidsverdeling. Hierdoor hoeft niet één man het pijnlijke moorden op zich te nemen. De verantwoordelijkheid wordt bijna tot in het oneindige opgesplitst. Tienduizenden functionarissen leveren hun aandeel. En al die deel-taken van het grote geweld zijn niet in het minst gewelddadig. Een volgend kenmerk is de mechanisering van het moorden,

waarvoor men de slachtoffers niet meer ziet lijden en dus ook bevrijd is van de neiging zich met hen te identificeren. Het ultieme geweld, zoals zich dat manifesteert in Auschwitz, Hiroshima en in de bomtapijten op Vietnam en Irak, wordt door de honderdduizenden medeplichtigen opgevat als een noodzakelijk kwaad, waarop zij geen invloed kunnen uitoefenen. Zij zijn slechts een minime onderdeelje in het enorme proces. Tegenover zowel Bataille als Elias zou Bauman inbrengen dat het geweld niet buitengesloten is, uit onze samenleving, maar dat het geweld gemoderniseerd is. Dat betekent overigens niet, dat het zijn aantrekkelijkheid heeft verloren. Oorlogen hebben, althans de eerste dagen, het fascinerende van een offerritueel. We hebben dat kunnen zien aan onszelf tijdens de Golfoorlog. Deze trok aan ons voorbij als een aantrekkelijke show. De eerste dagen leefden we in een euforie. De nieuwsrubrieken waren onafgebroken in de ether. We konden er geen genoeg van krijgen. De deskundigen, die alles moesten uitleggen, waren niet aan te slepen. We waren enthousiast over de technologische perfectie waarmee het geweld werd uitgeoefend. Daarbij kwam nog onze morele bevrediging. We zagen dat het goed was.

Sinds de socioloog Auguste Comte aan het begin van de negentiende eeuw militair geweld en religie verwees naar het vroegste stadium van de menselijke evolutie, wordt religieus fanatisme nogal eens gezien als een belangrijke oorzaak van geweld. Bovendien wordt geweld gezien als iets primitiefs. Wat de waarde is van de literatuur, die ik hier heb gesignaleerd, weet ik niet. In ieder geval heeft zij ons geleerd dat de werkelijkheid aanmerkelijk ingewikkelder en verwarrender is.

Laurens ten Kate, *De lege plaats, Revoltes tegen het instrumentele leven in Bataille's atheologie*, Uitg. Kok Agora, Kampen, 1994, 640 blz., f 79,90.

ORDE, GEWELD EN RELIGIE (2)

ten bestaan dan ook voor een deel uit *pornografie* en voor een deel ook uit wartaal. Hij heeft ook het geweld en de oorlog verkend en van tijd tot tijd verheerlijkt.

Over hem heeft Laurens ten Kate een lijvig maar zeer lezenswaardig boek geschreven, getiteld *De lege plaats*. Het derde hoofdstuk van dit boek handelt over oorlog en geweld. Niet alleen het denken van Bataille daarover wordt hier besproken, maar ook dat van verwante denkers, onder wie Jung en Blanchot, alsmede enkele Franse schrijvers die slachtoffer geworden zijn van het ultieme geweld: Auschwitz.

Het gaat bij Bataille om een maatschappijkritiek, die zich richt tegen een samenleving die allerlei eigenschappen van het menselijke bestaan verbiedt en onderdrukt. De samenleving wordt hierdoor verstikt en verliest haar greep op deze eigenschappen, die daardoor op verwrongen, geperverteerde manieren worden botgevierd. Bataille analyseert ook de manier waarop de moderne maatschappij het fysieke geweld onderdrukt. Om te beginnen monopoliseert de staat het. Vervolgens wordt de ideologie omarmd dat geweld slechts een instrument is. Het is een puur middel van staten tegen elkaar. Daar waar de diplomatie faalt, kan altijd nog militair geweld worden ingezet.

Deze instrumentele benadering ontzegt geweld de belangrijke plaats die ze in onze samenleving heeft. Er zijn nauwelijks vormen, waarin het geweld tot uitdrukking kan worden gebracht en waarin het verlangen naar geweld zijn bevrediging krijgt. De oorlog, waarin dit zou kunnen, is uitsluitend gericht op het resultaat, nauwelijks voorwerp van normering, en daardoor onbeheersbaar.

Volgens Bataille heeft de onbeheersbaarheid van geweld te maken met het feit dat de religieusiteit uit onze instrumentele, utilitaire, rationele orde is gebannen. Hierdoor kan men niet begrijpen dat geweld geen middel is, maar een vorm van religieuze extase. Het is een breuk in de sleur van het leven van alledag. Oorlog is de ordening van alle dag te buiten en te boven gaan. Oorlog is bevrijding. Het is iets heerlijks. Dat de oorlog een middel ter bereiking van een doel zou zijn, is voor Bataille pure ideologie. Maar geweld en oorlog zijn 'soverein'. De staat beheerst en stuurt de oorlog niet, maar oorlog en geweld beheersen de staat en de werkelijkheid.

Kenmerkend voor Bataille is dat hij het nooit bij een analyse laat. Er is altijd ook een groot engagement, een zekere verering voor alles wat buiten onze maatschappelijke orde wordt gesloten. Dat impliceert aanvankelijk een verheerlijking van het geweld en de oorlog. Van deze verering voor het geweld krijgt Bataille zijn bekostiging tijdens de Tweede Wereldoorlog en al helemaal als de gruwelen van Auschwitz bekend worden. Maar zijn maatschappijkritiek verandert hierdoor niet wezenlijk. Hij blijft erbij, dat aberraties van geweld, dus ook Auschwitz, niet bestaan, als uiterste consequentie van de gewelddadigheid, juist omdat in onze samenleving het soevereine geweld geen plaats heeft. Daarbij wordt Auschwitz zelf ook nog utilitair versluierd. Het ultieme geweld wordt hier onmiskenbaar op industriële en rationele wijze aangewend. Er wordt ook een ideologisch gekleurd doel aan gegeven: de zogenaamde gezondmaking van de samenleving.

Het is verhelderend geweld op alle niveaus te zien als soeverein, als iets dat

mensen maken, omdat ze er nu eenmaal behoefte aan hebben. Het bespaart je de moeite om bij veel onbegrijpelijk ruziegedrag naar rationele redenen te zoeken. Dat geldt niet alleen voor klein geweld, het geldt ook voor burgeroorlogen en oorlogen.

Zo zijn we weer terug bij het uitgangspunt van deze kleine *tour d'horizon* van literatuur over religie en geweld. René Girard meent dat het geweld mimetisch is en tot spiralen van escalerend geweld leidt, die in het offer onderbroken worden. In dit offer zou de oorsprong van religie liggen. Het christendom verzet zich tegen het offer, en de staat heeft de uitoefening van het legale geweld inmiddels gemonopoliseerd. Hierop sluit de gedachte van Bataille aan, dat het onderdrukken van het geweld door politiek en godsdienst het begin is van het onregelbare, teugelloze geweld. De consequentie van Batailles denken is het opnieuw toelaten van geweld in de samenleving middels allerlei religieuze getinte rituelen. De vraag is wat je je daar concreet bij moet voorstellen.

Ondertussen is deze redenering, hoe verhelderend ook, uiterst aanvechtbaar. Zo meent de socioloog Norbert Elias (1897-1990) dat het onderdrukken van bepaalde neigingen en strevingen op de langere duur tot gevolg heeft, dat deze neigingen verdwijnen. Iedereen die al langere tijd van het roken af is, kan beamen dat dit voor sommige neigingen zeker opgaat. Volgens Elias geldt het ook voor onze neiging tot gewelddadigheid. Onder de dwang van de maatschappelijke ontwikkelingen is deze volgens Elias gedurende de laatste duizend jaar enorm verminderd. Mensen leerden eerst hun agressie te beheersen en vervolgens is de drift zelf verminderd. Dat gebeurde in

een eeuw omvattend civilisatieproces. Deze optimistische visie sluit niet uit dat er af en toe grote ongelukken gebeuren. De ontwikkeling gaat in de richting van minder gewelddadigheid, maar dat betekent nog niet dat het hier gaat om een rechtlijnige ontwikkeling. Auschwitz betekent een gewelddadige terugval in de barbarij, voortkomend uit een politiek geloof, het nazisme, dat onder invloed van een aantal sociale ontwikkelingen, sterker was dan overwegingen die gebaseerd waren op realisme. Toch gaat het hier om een incident. Het was een zeer pijnlijke, ongelukkige samenloop van omstandigheden, die des te harder aankwam, omdat men van zichzelf dacht verder te zijn met het onderdrukken van het geweld.

Wat het denken van Bataille impliceert, namelijk het wederom een plaats geven van het geweld in een religieus kader, is vanuit dit standpunt bezien een gevaarlijke absurditeit. Het komt neer op de reanimatie van alles waarvan we ons met vallen en opstaan hebben bevrijd: religie en geweld. Het denken van Elias is duidelijk modernistisch. Ondanks zijn voortdurende benadrukken van het tegendeel staat het in het teken van de hoop dat de geschiedenis langzaam maar zeker leidt tot een rationelere, meer geciviliseerde, minder gewelddadige vorm van samenleving. Hoe diametraal Bataille en Elias ook tegenover elkaar mogen staan, in één opzicht komen hun standpunten overeen: beiden zien Auschwitz als een uitzondering, een ontsparing. Het verschil van opvatting betreft de oorzaken van deze ontsparing.

Het denken van de Engelse socioloog Zygmunt Bauman is hieraan tegengesteld. Gegeven de hoeveelheid massa-

'NEGATIEF BEELD VAN ISLAM TE WIJTEN AAN OPINIELEIDERS'

Vele West-Europeanen lijken zich ongerust te maken over de groei van de islam in wat zij als hun werelddeel beschouwen. Neem de Fransen. Volgens opiniepeilers accepteert meer dan de helft van hen geen moslim als burgemeester en is ruim tweederde allesbehalve gecharmeerd van islamitische partijen of vakbonden. Ook hier te lande vindt de islam geen onverdeeld hartelijk onthaal. Blijkens een enquête, vermeld in het tijdschrift *Nexus*, zou een op de drie Nederlanders islamitische gebruiken gaarne verboden zien.

Vanwaar die afkeer? In een themanummer van *Nexus* zijn binnen- en buitenlandse deskundigen het erover eens dat hij berust op kwalijke misvattingen. Veel te veel westerlingen houden bijna iedere islamiet voor een intolerante, ondemocratische, fanatieke aanhanger van een onverlichte, wettische „religie voor nomaden en woestijnrovers“, om Theun de Vries te citeren.

De schrijvers in *Nexus* toetsen dit beeld niet aan onderzoek naar de opvattingen van moslims in, bijvoorbeeld, West-Europa. Ze poneren dat het nergens naar lijkt en wijten de verbreiding ervan vooral aan „wetenschappers, politici, publicisten, journalisten en onderwijsgevers“. De opsomming is afkomstig van de hoogleraren W. A. R. Shadid en P. S. van Koningsveld, leveranciers van de enige onvertaalde bijdrage aan dit nummer van *Nexus*. Achter de volksmisleiding die deze twee aan de kaak willen stellen, vermoeden ze niet zozeer een anti-islamitisch complot als wel journalistieke sensatiezucht, demagogie van naar potentiële kiezers lonkende politici en een hang naar publiciteit van wetenschappers die hun invloed willen vergroten en daartoe 'concessies doen aan het maatschappelijke klimaat'. Meer in concreto wordt 'media en politici' voor de voeten geworpen dat ze de laatste jaren steeds meer nadruk zijn gaan leggen op verschijnselen als 'polygamie en de besnijdenis en het uithuwelijken van meisjes', die 'in het westen nauwelijks voorkomen'. Publikaties waarin de islam en zijn aanhangers

door Jaap de Berg

'objectief en positief' worden belicht, dringen nauwelijks tot de publieke opinie door, klagen Shadid en Van Koningsveld – en zelfs niet tot auteurs van schoolboeken. Een van hen, H. Meissen, die het havo en vwo meende te dienen met 'Maatschappij in analyse' (1994), wordt exemplarisch de mantel uitgeveegd: zijn boek verkoopt onzin over de islam als 'Wetsgodsdienst', over bloedwraak, over de godsdienstige rechten van moslimvrouwen en over de islamiti-

sche rechtspraak die er van oudsher van zou uitgaan 'dat de aangeklaagde schuldig is'.

JODEN ALS ZONDEBOKKEN VERVANGEN DOOR MOSLIMS?

Pelé

Andere medewerkers aan *Nexus* nemen ook of vooral wetenschappers op de korrel die beroepshalve oosterse (Aziatische en Noordafrikaanse) talen, literaturen en culturen bestuderen. Deze beoefenaars van de orientalistiek – een woord dat in *Nexus* stelselmatig wordt verward met *orientalisme* – zouden er geen been in zien, de islam en zijn belijders met quasi-wetenschappelijke argumenten in diskrediet te brengen. Een van de aanklagers, de Amerikaanse hoogleraar Talal Asad, situeert dit euvel ook in Leiden, waar de organisatoren van een conferentie over 'Islam en politiek in de Europese Gemeenschap' zich vorig jaar in hun prospectus bezondigden aan 'anti-islamitische laster'. Hij knoopt er meteen de suggestie aan vast dat Europese orientalistiek de joden als zondebok hebben vervangen door Europese moslims. „Voor de meeste zaken waarvoor de vrome

moslims in Europa worden bekritiseerd, zoals het patriarchale gezin, het rituele slachten, de wettelijke positie van de vrouw (...) zou men beslist ook de orthodoxe joden kunnen bekritisseren. Maar het schijnt dat de Europese intellectuelen bang zijn in het openbaar joden te bekritisseren, dus verdubbelen ze hun aanvallen op de moslims.“

De in Amerika docerende Palestijn Edward W. Said trekt eveneens stevig van leer tegen vele orientalistiek in het algemeen – en tegen hun prominente woordvoerder Bernard Lewis in het bijzonder. Diens „buitengewone vermogen om in vrijwel alles fouten te maken“ heet typerend voor een „gilde waarin slechts weinigen de moed hebben gehad om eerlijk voor hun actieve minachting jegens islamitische maar ook andere niet-Europese volken uit te komen“. In een wat ondoorzichtig betoog – gecentreerd rondom de reacties op een boek van hemzelf dat de meeste lezers van *Nexus* niet zullen kennen – verwijt Said ettelijke islamologen dienstbaarheid aan regeringen die erop uit zijn, islamitische landen te knevelen of uit te buiten. Hij constateert ook

een merkwaardig onderscheid tussen westerse sinologen en indologen enerzijds, en vele islamologen in Europa en de VS ter andere zijde. De eersten schatten de cultuur die ze bestuderen, doorgaans hoog. Menige islamoloog daarentegen kan „na een leven van studie de islam als geloof en cultuur nog altijd niet waarderen, laat staan bewonderen“. Een merkwaardig contrast, dat door Said helaas niet diepgaand wordt besproken. Het zou de vraag kunnen oproepen, of de aanwezigheid van de islam in West-Europa de cultuur van dit werelddeel verrijkt. Maar dat is een vraag – voeren Shadid en Van Koningsveld met onweerlegbare logica aan – waarmee een minderheidsgroep die al deel uitmaakt van de westerse samenleving, in feite als een Fremdkörper wordt bejegend. Daarom mag die vraag van hen niet gesteld worden, tenzij er meteen een andere op volgt, en wel, „of christenen, humanisten, joden en homo's een 'verrijking' van de samenleving zijn“.

Nexus, nummer 10; Kok Agora, Kampen; 150 blz. – f 39,50.